

Fæstegårdmændenes skattebyrder 1660–1802

Af Claus Rafner

Gennem 1600- og 1700-tallet undergik det danske samfund en udvikling, der kan karakteriseres som overgangen fra domænestat til skattestat; statsmagtens økonomiske grundlag blev indtægterne af en stigende beskatning, mod tidligere indtægterne af krongodset, domænerne, som bortsolgtes¹. I tilsyneladende god overensstemmelse med denne udvikling hersker der en udbredt opfattelse af, at gårdmændene pålagdes en stigende skattebyrde i løbet af perioden; ligeledes påstås det, at gårdmændene også pålagdes stigende fæsteafgifter, især i form af hoveri. Resultatet af de stigende skatter og fæsteafgifter blev en omfattende forarmelse, kulminerende i slutningen af 1700-tallet, hvor statsmagten og fremsynede godsejere måtte gribe ind og gennemføre landboreformerne, der blev det afgørende vendepunkt i landbosamfundets sociale og økonomiske udvikling.

Denne traditionelle opfattelse af fæstegårdmændenes stilling bygger kun i ringe omfang på nærmere undersøgelser af de økonomiske forhold. Således har ingen undersøgt skatte-

byrdernes størrelse i tiden efter 1660. På baggrund heraf skal da påstanden om stigende skattebyrder tages op til behandling gennem en måling af størrelsen af de skatter, som fæstegårdmændene pålagdes i perioden 1660–1802.

Beskatningen af gårdmændene skete i denne periode hovedsagelig i form af statslige direkte skatter, og det er denne slags skatter, hvis størrelse skal undersøges; forbrugsafgifter og lokale skatter inddrages således ikke².

En særlig type af skatter er udskrivning af naturalier for betaling, hvilket fandt sted med hensyn til korn og fourage; betalingen skete enten efter en fra centralt hold fastsat takst, eller efter forhandling med skatteyderne. Rimeligheden af betalingens størrelse kan naturligvis diskuteres, men undersøgelsen omfatter af denne type skatter kun korn for betaling, hvis omfang og værdi forholdsvis let lader sig opgøre³. Endelig skal det nævnes, at undersøgelsen ikke medtager ydelser ydet direkte til soldater i forbindelse med disses udskrivning, udrustning og underhold⁴.

Claus Rafner, f. 1959, cand.phil. i historie. Artiklen bygger hovedsagelig på historiespecialet »Beskatningen af den danske landbefolkning 1660–1802«, Københavns Universitet 1984.

1. Jvf. Erling Ladewig Petersen: »Fra domænestat til skattestat, syntese og fortolkning«, Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Univ. 1974.
2. Ved lokale skatter forstås her ydelser til rent lokale formål, f.eks. vejarbejde og aflønning af præster, herredsfogeder, distriktslæger m.v. De lokale skatter var nominelt stigende i 1700-tallet og udgjorde omkring 1800 3–4 rigsdaler årligt pr. gård, når ydelser til præst og degn samt arbejdspræstationer ikke medregnes; jvf. anf. speciale s. 52ff.
3. Geografisk uens fordeling af fourageskatter for betaling, særskilt og dårligt bevaret regnskabsafleggelse i forhold til øvrige skatter, samt manglende prisoplysninger gør det svært at vurdere omfang og værdi af fouragens bestanddele af halm, hø og havre. Det beskatningselement, som ligger i at holde betalingen under markedsprisniveau, var især af betydning i perioden 1769–84, hvor betalingstaksterne lå fast trods stigende markedspriser. At dømme efter de bevarede fourageopgørelser i Rtk. 2416.121–122, RA, var der dog tale om så små mængder fourage, at beskatningselementet for de berørte egne kun udgjorde gennemsnitlig ½ rigsdaler årligt pr. gård i den nævnte periode.
4. De militære byrder er af Carl Christiansen anslået til 20 rigsdaler årligt pr. soldat i 1660'erne og 1670'erne (svarer til ca. 2 rigsdaler pr. gård); »Bidrag til dansk statshusholdnings historie«, bd. 1, Kbh. 1908, s. 348. Efterhånden påtog staten sig dog at betale en væsentlig del af disse byrder, tildels gennem pålæg af egentlige skatter, og byrderne kommer derved til at indgå i undersøgelsen. Jvf. anf. speciale s. 34ff.

Geografisk dækker undersøgelsen det kongerigske Danmark, Bornholm dog undtaget, idet denne ø havde sit eget skattesystem.

Den kronologiske afgrænsning 1660–1802 hænger sammen med, at der kort efter enevældens indførelse gennemførtes et nyt skattesystem med jordskatter byggende på omfattende matrikuleringer i 1660'erne og 1680'erne. Dette ligningsgrundlag underkastedes en revision i 1802, og samtidig påbegyndtes en helt ny matrikel. Perioden 1660–1802 udgør dermed i henseende til skattesystemet en velafgrænset enhed, foruden at den i socio-økonomisk henseende dækker et interessant tidsforløb.

Forskningsoversigt

Mens perioden 1660–1802 ligger så godt som undersøgt hen, er fæstegårdmændenes skattebyrder noget bedre belyst i perioden 1530–1660 takket være Bennike Madsens undersøgelse, som viser en stigende nominal skattebyrde i de første 60 år af 1600-tallet⁵. For så vidt støtter Bennike Madsens undersøgelse den gængse opfattelse af en begyndende skattestigning i 1600-tallet, men spørgsmålet er, om skatterne også var stigende efter 1660.

Opfattelsen af en stigende skattebyrde går tilbage til landboreformtiden, hvor landbefolkningens forhold var under livlig debat. I 1784 havde en reformvenlig regering under ledelse af kronprins Frederik (VI) taget magten, og for denne regering var det ikke utænkeligt, at det gjaldt om at male de eksisterende forhold for landbefolkningen i så mørke farver som muligt, for derved at understrege nødvendigheden af reformerne. Gårdmændene påstodes i hvert fald at lide under trykkende skatter, som de først ville være i stand til at betale, når der var gjort op med det tyngende fæstesystem, det forældede dyrknings-

system og den godsejeradministrerede soldaterudskrivning, herunder især det i 1733 indførte stavnsbånd.

Mens denne mørke skildring af landbefolkningens forhold var i fuld udvikling indenfor reform- og regeringsvenlige kredse, forsøgte en opposition af mere konservative godsejere forgæves at fremstille fæstesystemet som godt for gårdmændene, og det samme gjaldt med hensyn til soldaterudskrivningen, som gav godsejerne en vis kontrol med godsbeboerne. I de tilfælde, hvor gårdmændene rent faktisk var forarmede, skyldtes det ifølge oppositionen især misvækst og regeringens skattepolitik, altså årsager, som godsejerne ikke havde ansvar for⁶.

Efterhånden som landboreformerne førtes ud i livet og regeringen befæstede sin stilling, blev den opfattelse dog dominerende, at regeringen og dens reformer havde vendt en udvikling og forbedret landbefolkningens forhold radikalt. Denne reform- og regeringsvenlige dominans træder tydeligt frem i en række historiske fremstillinger, der blev til, mens Frederik VI endnu levede. Den meget udbredte »Haandbog i fædrelandets historie«, der blev skrevet 1836–39 af C. F. Allen, er således en klar understregning af de dårlige forhold indtil regeringsskiftet 1784. Bønderne blev ifølge Allen »flåede af herremændene og trykkede med skatter og en udskrivning, der ikke sjældent var uretfærdig og vilkårlig«, og »bondens stilling var i 1784 så sørgelig som muligt«⁷.

Opfattelsen af landboreformernes afgørende betydning for landbefolkningens sociale og økonomiske forhold er grundlæggende set opretholdt lige til vore dage, selv om den i tidens løb er blevet udbygget og nuanceret, blandt andet med hensyn til konjunkturernes indflydelse og forholdet mellem de jordbesiddende og de jordløse grupper af landbefolkningen. I 1888, hundredåret for stavns-

-
5. H. Bennike Madsen: »Det danske skattevæsen, kategorier og klasser, skatter på landbefolkningen 1530–1660«, Odense 1978, s. 237ff.
 6. Jvf. f.eks. de samtidige debatindlæg, som Claus Bjørn har samlet og udgivet som »Bondefrigørelsen i Danmark«, Kbh. 1980; heri om skattetrykket s. 30 (ifølge reformtilhænger O. L. Bang), og s. 11 (ifølge reformmodstanderen von Beenfeldt).
 7. C. F. Allen, 8. udgave Kbh. 1881, s. 461 og 584.

båndets ophævelse, skrev V. Falbe-Hansen således en ofte citeret fremstilling, hvori et højt skattetryk sammenholdt med en lavkonjunktur ses som årsag til stavnsbåndets indførelse 1733, idet høje skatter og lave landbrugspriser medførte mange vandringer blandt landbefolkningen. Da konjunkturerne ved midten af 1700-tallet vendte, blev forholdene endnu værre, eftersom de stigende landbrugspriser medførte en øget hovedgårdsproduktion og et øget hoveri. Til sidst måtte en ny regering gribe magten og gennemføre en række reformer, hvorved gårdmændene, men ikke landarbejderne, blev i stand til at udnytte højkonjunkturerne. Gårdmændene kunne nu betale deres skatter, og dermed ophævedes de negative virkninger af den siden 1600-tallet stigende skattebyrde. Denne stigning anslår Falbe-Hansen iøvrigt til at være så stor, at skatterne ved begyndelsen af 1800-tallet nominelt var mere end dobbelt så høje som i sidste halvdel af 1600-tallet og første halvdel af 1700-tallet⁸.

Flere andre har gjort sig til talsmænd for en stigende skattebyrde i tiden frem til landboreformerne, ligesom der i nær sammenhæng hermed også optræder den opfattelse, at landboreformerne gennem en styrkelse af bønderbrugene skulle forbedre statens beskatningsgrundlag⁹. Stigende skatter og fæsteafgifter, samt en forværring af statens beskatningsgrundlag, har også fra marxistisk side dannet udgangspunkt for en forståelse af landboreformerne. Reformerne er således blevet set som en vej ud af det feudale samfunds krise, en krise forårsaget af, at de stigende byrder medførte et sammenbrud for gård-

mændenes økonomi, hvorved der samtidig blev sat stop for godsejernes udbytningssmuligheder og for statens beskatningsmuligheder¹⁰. Dermed har man fra marxistisk side i høj grad overtaget den borgerlige historieskrivnings mørke skildring af de samfundsforhold, som den borgerlige opfattelse opstod i modsætning til, og som derfor meget vel kan være beskrevet i overdrevent negative vendinger.

En mere forsigtig tilgang til problemet kan dog spores i enkelte nyere fremstillinger¹¹, og Thorkild Kjærgaard har endda direkte gjort op med den linje i dansk historieskrivning, at gårdmændene var udsat for stigende skatter og fæsteafgifter i 1700-tallet; ganske vist var hoveriet stigende, men dette opvejedes rigeligt af gårdmændenes konjunkturgevinster, hvortil kom faldende lønudgifter, idet gårdmændene i en tid med befolkningsvækst kunne presse landarbejdernes lønninger. Påstanden om dårlige forhold for gårdmændene var ifølge Kjærgaard en overdrivelse, som skulle overbevise samtiden om reformernes afgørende betydning, og denne overdrivelse har siden indtaget en dominerende linje i dansk historieskrivning¹².

På mange måder indgår skatternes størrelse således i den diskussion, der de sidste par hundrede år har været ført om gårdmændenes sociale og økonomiske forhold i 1700-tallet, og denne diskussion kan næppe siges at være afsluttet med Kjærgaards indlæg, tværtimod; nye undersøgelser er påkrævet. Som sagt eksisterer der ingen egentlige undersøgelser af skatternes størrelse, men emnet berøres i flere af de fremstillinger, der mere ind-

8. V. Falbe-Hansen: »Stavnsbaands-løsningen og landboreformerne«, Kbh. 1888–89 (1975); s. 118f om skattebyrderne.

9. Således har Jens Holmgaard stærkt betonet statens fiskale motiver ved reformerne; »Landboreformerne, drivkræfter og motiver«, i: Fortid og Nutid 27, 1977, s. 38f.

10. Jvf. f.eks. Jan Rågård: »Landboreformerne i Danmark«, i: Kritiske Historikere, Nr. 3, 1977; s. 12 om stigende skattebyrder. Ketty Johansson og Ulla Thomasen: »Landboreformerne i Danmark 1758–1810 og på Bratskov Hovedgård 1784–1810«, Aalborg 1981; s. 129f om stigende skattebyrder og dårligt beskatningsgrundlag.

11. Skattebyrdernes udvikling i 1700-tallet er således ikke omtalt i Fridlev Skrubbeltrang: »Det danske landbosamfund 1500–1800«, Kbh. 1978; ej heller i Ole Feldbæk: »Danmarks Historie 1730–1814« (Gyldendals Danmarkshistorie bd. 4), Kbh. 1982.

12. Thorkild Kjærgaard: »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning«, i: Fortid og Nutid 28, 1979; s. 186f om skattebyrderne.

gående har beskæftiget sig med sider af periodens skatteforhold; de vigtigste af disse fremstillinger skal kort omtales i det følgende.

Nærmest en egentlig måling af skatternes størrelse kommer Carl Christiansen, som i sit værk om statens økonomi 1660–99 har redegjort for skatteprovenuet fra henholdsvis by og land. Hans undersøgelser viser i løbende priser et generelt stigende provenu af skatter stammende fra landet, men han har ikke forsøgt at beregne provenuet fra de forskellige sociale grupper¹³.

Et andet udgangspunkt er benyttet i et jubilæumsskrift af Helge Nielsen og Victor Thalbitzer, idet formålet her har været »at gennemgå selve skattelovens konkrete indhold«; på grundlag heraf omtales de forskellige skattetyper i perioden 1660–1904. Om skattebyrderne hedder det, at tiden 1660–1720 var præget af »byer af ekstraskatter«, men derefter var der kun få ekstraskatter indtil 1760, hvor en lang række nye skatter igen udskrevedes; til gengæld var skatteevnen på dette tidspunkt stigende på grund af konjunkturskiftet og de begyndende landboreformer¹⁴. Disse forsigtige udsagn understreger imidlertid blot nødvendigheden af nye undersøgelser.

Endelig berøres skatternes størrelse i Birgit Løgstrups disputats om godsejernes administration af skatte- og soldaterudskrivningen, en administration, som udsprang af, at godsejerne var ansvarlige for betalingen af deres bønders skatter og for fremskaffelsen af soldater. Ifølge Løgstrups vurdering var skatterne svagt stigende i 1700-tallet, og stærkere stigende, når kornskatterne omregnes til pengeværdi¹⁵. Også Løgstrup giver altså indtryk af en stigende skattebyrde.

Metode og kildegrundlag

De tre ovennævnte fremstillinger understreger hver for sig en bestemt side af de problemer som opstår, når et forsøg på en måling af skatternes størrelse skal foretages. Man kan som Nielsen og Thalbitzer tage udgangspunkt i lovgivningen, hvor en undersøgelse af skattesatserne kan fortælle, hvad der skulle betales i skat; eller man kan som Christiansen undersøge, hvad der reelt blev ydet til statskassen. Ved begge fremgangsmåder understreger Løgstrups undersøgelse imidlertid det vanskelige i at bestemme de egentlige skatteydelse, idet de skatteansvarlige godsejere har betalt en ukendt del af gårdmændenes skatter. Det som derimod kan opgøres, er størrelsen af de skatter, som gårdmændene burde betale, uanset om godsejerne i tilfælde af forarmelse har måttet bidrage hertil eller ej. Som udgangspunkt for nærværende undersøgelse er valgt lovgivningen, idet skatteeftergivelser næppe blev praktiseret i så stort et omfang overfor gårdmændene, at det gør lovgivningens skattekrav urealistisk høje¹⁶.

Lovgivningsmaterialet om skatternes størrelse og fordeling består af åbne og lukkede breve, som centraladministrationen lod udgå til amterne til videre forkyndelse. Det meste af dette materiale findes sammen med en stor del af den øvrige lovgivning udgivet i bogform, den såkaldte kvartudgave, hvis indhold af relevant lovgivning er blevet registreret. En del skattebreve, især fra de første årtier af enevælden, findes imidlertid ikke udgivet på tryk, hverken i samtiden eller senere. Denne utrykte lovgivning kunne naturligvis registreres ved en systematisk gennemgang af centraladministrationens kopier af udgående

13. C. Christiansen, anf. værk, bd. 1–2, Kbh. 1908–23. Oplysninger om skatteprovenuet, men ligeledes knap så detaljerede, er desuden anført i J. Boisen Schmidt: »Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699–1730«, Århus 1967; M. L. Nathanson: »Historisk-statistisk fremstilling af Danmarks national og statshusholdning fra Frederik IV's tid indtil nutiden«, Kbh. 1836; samt Hans Chr. Johansen: »Dansk økonomisk politik i årene efter 1784«, bd. 1–2, Århus 1968–80.

14. H. Nielsen og V. Thalbitzer: »Skatter og skatteforvaltning i ældre tider«, Kbh. 1948 (1976); s. 199 og 63.

15. Birgit Løgstrup: »Jordrot og offentlig administrator, godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede«, Kbh. 1983, s. 243.

16. Overfor landarbejdere og andre grupper tilhørende de nederste lag i samfundet synes der derimod at have fundet en uofficiel skatteeftergivelse sted, nemlig i forbindelse med den i 1762 indførte ekstraskat; herom senere.

breve, men det vil i praksis være uoverkommeligt. I stedet er de af centraladministrationen reviderede amtsregnskaber benyttet, idet disse indeholder alle statens skatteindtægter, og som regel tillige henvisning til lovgrundlaget for de enkelte skatter; dette lovgivningsmateriale er derpå fundet frem, for så vidt som det ikke allerede er registreret ved gennemgangen af det trykte materiale. Inddragelsen af amtsregnskaberne har desuden den fordel, at den giver en del oplysninger om, hvordan beskatningen har fungeret i praksis.

En fuldstændig gennemgang af alle amtsregnskaber vil imidlertid være lige så uoverkommelig som en gennemgang af hele det utrykte lovgivningsmateriale, men en så omfattende gennemgang er heller ikke nødvendig. Skatterne udskrevedes nemlig som oftest for landet som helhed, og det er derfor tilstrækkeligt med en gennemgang af et enkelt amt. Det amt, hvis regnskaber der således er taget udgangspunkt i, er Nyborg Amt, et af landets største og med relativt velbevarede regnskaber. Dog er der suppleret med en række stikprøver fra andre amter, blandt andet for at finde oplysninger om eventuelle ikke-landsdækkende skatter; disse er dog meget sjældne, bortset fra fourage for betaling, og det kan derfor kun være ubetydeligt, hvad der har unddraget sig registrering¹⁷.

De registrerede skatter danner grundlaget for undersøgelsen af skatteydernes størrelse, hvilket vil ske som en måling af de skatter, der hvilede på en fæstegård af gennemsnitsstørrelse med hensyn til hartkorn, kvæghold og antal ildsteder, afhængig af ligningsgrundlaget; personskatter vil dels indgå i beregningerne med det beløb, som alene skulle betales for gårdmanden og hans kone, og dels

vil der blive taget udgangspunkt i en situation, hvor der tillige er en karl og en pige. Skattebyrderne vil blive beregnet for 10-års perioder, både som et nominelt beløb, altså i løbende priser, og som et indekstal, hvor det tages højde for prisudviklingen.

I mangel af komplette serier af markedspriser har det været nødvendigt at lade kapitalstaksterne indgå i grundlaget for indeksberegningerne, nemlig som et gennemsnit af taksterne for de områder af landet, hvor der foreligger komplette serier for rug, byg og havre¹⁸. Kapitelstaksterne vil desuden blive anvendt ved værdiansættelsen af kornskatterne, og på grund af taksternes omfattende anvendelse ved beregningerne skal der kort redegøres for konsekvenserne heraf, især med hensyn til taksternes forhold til markedspriserne.

Kapitelstaksterne var officielle årlige noteringer for værdien af kirkegodsets landgildeprodukter, når dette skulle afregnes ved salg til købmænd og andre interesserede. Formelt skulle kapitalstaksterne følge markedspriserne, men om de reelle forhold hersker der en større uenighed. Axel Nielsen mente i 1906, at kapitalstaksterne efter 1660'erne stort set svarede til markedspriserne, mens Fridlev Skrubbeltrang i 1946 mente, at kapitalstaksterne var højest¹⁹. Axel Nielsen har dog ikke foretaget egentlige sammenligninger, og Skrubbeltrangs undersøgelser bygger på en sammenligning med de priser, hvorefter Islandske Kompagni og en række godser handlede, altså en-gros priser; hertil kommer, at alle de anvendte en-gros priser er fra tiden før højkonjunktorens indtræden. Det sidste har betydning i relation til det synspunkt, som Jens Holmgaard er fremkommet med,

17. En liste over skatterne med angivelse af størrelse, terminer og kildehenvisning findes i anf. speciale s. 79–99. I listen optræder enkelte mindre fejl, således ved skat nr. 115, punkt b: tjenestekarle og drenge, hhv. 3 og 2 mark (i stedet for 2 mark for begge); nr. 205: Jylland/Fyn/Sjælland, 17/8 skæppe havre (i stedet for 9/8); nr. 237: Hald-Skivehus amter og område IV, 11/6 skæppe byg + 2 skæpper havre (område IV tilføjes); nr. 288: Fyn, 67/36 skæppe byg (i stedet for rug); nr. 290: Falster, 53/18 skæppe byg (i stedet for 53/15); samt nr. 289: 7 skilling (i stedet for oprindeligt 19 skilling, nedsat ved kgl. resolution af 1783.12.08).

18. Områderne dækker hele landet med undtagelse af Lolland-Falster samt Bornholm. Kapitelstaksterne er bl.a. udgivet af Falbe-Hansen i *Statistiske Meddelelser*, 4. rk., bd. 15, Kbh. 1904, s. 2–59.

19. Axel Nielsen: »Dänische Preise 1650–1750«, i: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Folge 3, Bd. 31, Jena 1906, s. 292f. F. Skrubbeltrang: »Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede«, i: *Festskrift til Erik Arup*, red.: A. Friis og A. Olsen, Kbh. 1946, s. 248.

nemlig at kapitelstaksterne var lavere end markedspriserne ved højkonjunktur, og omvendt ved lavkonjunktur; dette synspunkt optræder dog kun en passant og er ikke underbygget nærmere²⁰.

De mest omfattende serier af markedspriser foreligger for Københavns vedkommende, hvor komplette serier af torvepriser efter 1748 samt to bevarede årrækker 1723–27 og 1731–35 giver mulighed for en sammenligning med Sjællands kapitelstakster, som netop fastsattes ud fra det københavnske prisniveau. En sådan sammenligning viser, at Holmgaard må siges at have ret, i hvert fald hvad angår de sjællandske kapitelstakster; indtil omkring 1760 lå disse takster for rug, byg og havre gennemsnitlig 5% over torvepriserne, og derefter 7% under²¹. For det øvrige land foreligger der først oplysninger om torvepriser i tiden efter 1777, og med enkelte lakuner. Sammenligninger med kapitelstakster viser et noget mere jævnybyrdigt forhold under højkonjunktoren, men under lavkonjunktoren har kapitelstaksterne i det øvrige land muligvis ligget over markedspriserne ligesom på Sjælland²².

Ved ovennævnte sammenligninger har udgangspunktet været et ens kornmål ved kapitelstakster og torvepriser. Kristof Glamann har imidlertid påvist, at dette ikke var tilfældet i praksis, idet markedspriserne angav prisen pr. tønne korn med strøget mål, og kapitelstaksterne prisen pr. tønne landgildekorn

med top²³. Resultatet bliver derfor en relativ god overensstemmelse mellem markedspriser og kapitelstakster frem til omkring 1760, i det mindste med hensyn til de sjællandske forhold; efter 1760 må man regne med gennemsnitlig 5–10% for lave kapitelstakster.

Skattekorntet blev ligesom landgildekorntet for det meste regnet med top, men sandsynligvis var toppene størst ved skattekorntet²⁴. Værdiansættelsen af skattekorntet ud fra kapitelstaksterne vil derfor medføre en undervurdering af de nominelle skattebyrder, og undervurderingen vil iøvrigt være størst efter forskydningen i kapitelstakstniveauet omkring 1760. Af andre forhold med betydning for værdiansættelsen kan nævnes transportomkostninger og kornkvalitet, men alt i alt synes kapitelstaksterne ikke at være et helt urealistisk udgangspunkt for en vurdering af skattekorntets værdi. I tiden 1663–1746 forekom der således en række kornskatter, som kunne afløses med penge, og undersøgelser heraf viser en tendens til afløsning, når afløsningstaksterne kom ned på et niveau svarende til kapitelstaksterne²⁵.

Som udgangspunkt for indeksberegningerne giver kapitelstaksterne det bedste resultat, hvis de gennem hele perioden står i et konstant forhold til markedspriserne. Forskydningen omkring 1760, hvor kapitelstaksterne tilsyneladende ikke steg i samme omfang som markedspriserne, medfører derfor en undervurdering af inflationen, og dermed

20. J. Holmgaard: »Baggrunden for kornprisstigningen i Danmark i 1740«, i: *Historie* 2: 12, 1978, s. 336.

21. Anf. speciale s. 28, tabel 2. Kapitelstaksterne, som fastsattes ved hvert års begyndelse, er sammenlignet med gennemsnittet af torvepriserne for november, december og januar. Københavns torvepriser er anført i A. Friis og K. Glamann: »A History of Prices and Wages in Denmark 1660–1800«, bd. 1, London 1958.

22. En undersøgelse af Fyns kapitelstakster i forhold til Odense torvepriser viser således for perioden 1777–83, at rugtaksterne gennemsnitligt lå 1,5% under torvepriserne, byg 1,2% over, og havre 1,4% under. Af andre eksempler kan nævnes forholdet mellem Viborg kapitelstakster og Viborg torvepriser 1777–87, hvor de tilsvarende tal for rug, byg og havre er hhv. ÷ 1,0%, 3,0% og ÷ 9,2%; Ribe kapiteltakster og Ribe torvepriser 1777–89: hhv. 3,3%, ÷ 0,7% og ÷ 1,0%; samt endelig Ålholm kapiteltakster og Maribo torvepriser 1777–82: hhv. ÷ 0,3%, 4,0% og ÷ 2,7%. Torvepriserne 1777–96 findes i Rtk. 352.197–201, RA.

23. K. Glamann: »Om kapitelstakst og kornmål«, i: *Historisk Tidsskrift* 11:4, 1955, s. 495ff.

24. Oprindeligt skulle skattekorntet leveres uden top, men dette synes ikke at være blevet overholdt af amtsforvaltningen, og efterhånden legitimeredes et overmål på 3–5%, sandsynligvis i underkanten af det reelle overmål; jvf. anf. speciale s. 26f.

25. Anf. speciale s. 30f. En enkelt gang, nemlig 1711, var afløsningstaksterne sat så lavt, at kornskatten næsten udelukkende betaltes med penge; denne kornskat er derfor vurderet ud fra afløsningstakst i stedet for kapitelstakst.

en overvurdering af de indeksberegnedes skattebyrder²⁶.

Efter disse principielle metodiske bemærkninger skal de væsentligste sider af periodens skattesystem omtales i det følgende, hvorefter den egentlige behandling af skattebyrdernes størrelse tages op.

Skattesystemet

Baggrunden for det nye skattesystem, som indførtes i årene efter 1660, var en stigende skattebyrde i de første 60 år af 1600-tallet og de deraf afledte problemer med det eksisterende skattesystem. Problemerne angik dels et faldende skatteprovenu, idet lensmændene fik sig fritaget for et oprindeligt ansvar for skatterestancer, og dels et dårligt differentieret ligningsgrundlag, idet beskatningen skete i form af personskatter med samme beløb for alle indenfor samme social gruppe²⁷. For at gøre beskatningen mere lige, og for at sikre provenuet, gik man istedet over til jordskatter, samtidig med at godsejerne blev gjort ansvarlige for betalingen af deres bønderes skatter, herunder også skatter af ødegårde. Kombinationen af jordskatter og skatteansvarets overdragelse til godsejerne betød desuden en forenkling af den offentlige administration, som herefter kunne opkræve skatterne godsvis efter en fast matrikel over den skattepligtige jord.

Jordbeskatningen påbegyndtes 1662, og skete i forhold til landbrugsejendommens størrelse vurderet i antal tønder hartkorn; for

fæstebøndernes vedkommende dannede landgilden udgangspunkt for hartkornsberegningerne, som ivoøvrigt gennemførtes i to omgange i årene 1661–64, idet den første viste sig at være mangelfuld.

Principielt skulle landgilden stå i et rimeligt forhold til jordtilliggendet, men i tidens løb kunne der være sket store forandringer, som gjorde landgilden mindre egnet som ligningsgrundlag. Hertil kom, at den jordløse del af landbefolkningen ville slippe for beskatning, når de tidligere personskatter skulle afløses af hartkornsskatter. Det fastsattes derfor, at godsejerne, som i praksis også blev skatteopkrævere, måtte fordele fæstegodsets hartkornsskatter blandt alle fæstegodsets beboere. Godsejerne kunne dermed pålægge landarbejderne og velstillede gårdmænd at betale hjælpeskatter til dækning af skatteudgifterne for forarmede og ubesatte gårde, således at konsekvenserne af det samtidigt indførte skatteansvar for godsejerne i nogen grad mildnedes.

Men meget tyder på, at hjælpeskatter ikke lod sig gennemføre i større omfang. Kun husmændene i nogle af de større krongodsområder vides med sikkerhed at have betalt hjælpeskatter, som ses at være ført til indtægt i amtsregnskaberne fra 1680'erne og frem til 1720'erne²⁹. Når de øvrige grupper af tjenestefolk, inderster og gårdmænd kunne unddrage sig hjælpeskatter, hænger det sandsynligvis sammen med, at de to førstnævnte grupper stod udenfor fæstesystemet, mens gårdmændene, især de velstillede, var en betydningsfuld og eftertragtet fæstergruppe i

26. De indeksberegnedes skattebyrder vil endvidere være lidt overvurderede efter 1683 i forhold til tiden før, idet korntønden dette år mindskedes med sandsynligvis ca. 2%; jvf. Poul Rasmussen: »Mål og vægt«, 2. udg., Kbh. 1975, s. 57. Den ændrede korntønde vil derimod ingen betydning have for rigtigheden af de nominelle skattebyrder, eftersom prisen pr. tønde korn vil indrette sig efter tøndens størrelse.

27. Der fandtes dog en udligningsordning i form af såkaldte hjælpeskatter, som de velstillede gårdmænd skulle betale for at lette skattebyrden for de mindre velstillede. Men i praksis var hjælpeskatterne af en så ringe størrelse, at beskatning ikke stod i forhold til økonomisk formåen; jvf. Bennike Madsen, anf. værk s. 108f, 124 og 133f.

28. Anf. speciale s. 50ff. Løgstrup nævner dog i sin disputats s. 378 et enkelt tilfælde, hvor der efter hendes mening er tale om hjælpeskat hos gårdmændene. Men som hun selv skriver s. 194, så drejer tilfældet sig om, at en godsforvalter havde ansat skatten på slump og beholdt et derved fremkommet lille overskud. At opkræve mere, end staten havde krav på fra hvert gods, har intet med hjælpeskat at gøre; tværtimod var det forbudt, og nævnte tilfælde endte da også med en retssag.

forhold til husmændene. Godsejernes mulighed for at gennemtvinge hjælpeskatter var derfor begrænsede.

Denne situation forekom især uholdbar med hensyn til tjenestefolk og inderster, som hverken betalte skatter eller fæsteafgifter, og i 1671 genindførtes personskatterne for disse to grupper i form af en folke- og indersteskat; folkeskatten skulle betales gennem husbond, som til gengæld måtte afkorte skatten i lønnen. For gårdmændenes vedkommende betød manglende hjælpeskatter en indbyrdes ulige beskatning, og med en række skatteforhøjelser under Den skånske Krig 1675–79 må ulighederne og forarmelsen have nået et uantageligt omfang. Under krigen begyndte man derfor lejlighedsvis at supplere det eksisterende ligningsgrundlag med person-, kvæg- og ildstedskatter, og efter krigen gik man i gang med at udarbejde en helt ny hartkornsmatrikel på grundlag af opmåling og bonitering af al agerjord i landet.

Den nye matrikel, som trådte i kraft 1/4 1686 for det østlige Danmark og 1/7 1688 for Jylland-Fyn, betød imidlertid ikke en mere lige fordeling af skattebyrderne, i hvert fald ikke på langt sigt, idet nyopdyrkninger og lignende ændringer ikke blev registreret. Til gengæld kan ulighederne være blevet udjævnet gennem reguleringer af de løbende fæsteafgifter eller af indfæstningen, men den udjævnende virkning heraf vil kun kunne opnås under forudsætning af en nogenlunde forudsigelig skattebyrde. Et nyt matrikuleringsforsøg i 1768 kan derfor tænkes at være nødvendiggjort af en påtænkt større forhøjelse af hartkornsskatterne, men forsøget blev opgivet 1772. Først med skattereformen 1802, som indførte en skat på det eksisterende hartkorn efter dets værdi, fremsattes igen tanken om en ny matrikel; en sådan blev da gennemført, og den trådte i kraft 1844.

Foruden matrikuleringsforsøget 1768 blev der også lagt op til andre skatteændringer i 1760'erne. Folke- og indersteskatte, der ligesom personskatterne før 1660 krævede om-

fattende mandtaller, var siden sin indførelse løbende blevet bortforpagtet til højstbydende, hvorved staten skubbede de administrative byrder fra sig. Klager over forpagteres hårdhændede opkrævning var imidlertid ikke sjældne, og godsejerne brød sig heller ikke om forpagternes indblanding i den ellers gods-ejeradministrerede skatteopkrævning; mange godsejere tilkøbte sig derfor opkrævningsretten af forpagterne og blev dermed underforpagtere. Denne udvikling fik staten til i 1760 at afskaffe forpagtningssystemet og i stedet lægge en fast hartkornsskat på godsejerne, som til gengæld måtte opkræve og beholde personskatterne.

Med 1700-tallets befolkningsvækst fik godsejerne derved en stigende nettoindtægt af tjenestefolk og inderster, og hertil kom fæsteafgifter og eventuelle hjælpeskatter af husmænd. Staten fik derimod ikke del i disse forøgede indtægter, og under en pludselig opstået finansnød 1762 forekom det derfor rimeligt at inddrage disse grupper i beskatningsgrundlaget gennem en personskat, selv om det betød øgede administrative byrder, idet forpagtningssystemet ikke toges i anvendelse. Personskatten var den såkaldte ekstraskat, som pålagdes alle voksne personer i riget med et ens beløb, og modsat tidligere praksis ved personskatter blev den også beregnet af forarmede personer, dog således, at beløbet i så fald skulle betales af vedkommendes godsejer. Til erstatning herfor fik godsejerne ret til hjælpeskatter fra de øvrige skatteydere, men disse hjælpeskatter synes ikke at være blevet betalt i større omfang end ved hartkornsskatterne²⁹.

Med et ens beløb for alle, og med de skatteansvarlige godsejeres uvilje mod at personer erklæredes for fattige, måtte ekstraskatten især ramme de nederste sociale grupper hårdt, altså husmænd og inderster, samt tjenestefolk i det omfang, at disse ikke kunne vælte skatten over på husbond. Åbenbart ville regeringen hellere forøge landarbejdernes byrder end øge hartkornsskatterne og en-

29. Anf. speciale s. 43. Ekstraskattens hjælpeordning måtte iøvrigt revideres 1764, hvor fastansættelsen af hjælpeskatter overgik til officielle kommissioner, samtidig med at fæstere, inderster og tjenestefolk helt fritoges for disse hjælpeskatter.

sidigt ramme gårdmændene. En sådan forøgelse ville iøvrigt have krævet et nyt ligningsgrundlag, og som tidligere nævnt blev en ny matrikulering faktisk påbegyndt 1768, men også opgivet igen³⁰.

Godsejernes interesse i at holde antallet af fattige nede førte ofte til konflikter med sognepræsterne, som udfærdigede mandtallerne, og som i første instans afgjorde, om folk var fattige. Præsterne havde dog den udvej at undlade folk fra mandtallerne, hvilket ganske vist var ulovligt, men en betragtning af de årlige provenuer af ekstraskatten viser, at trods et stigende befolkningstal holdt provenuet sig på et nogenlunde konstant niveau frem til skattens ophævelse i 1812. Det konstante niveau må afspejle en stiltiende godkendelse af skatteunddragelser på grund af en stigende forarmelse blandt de nederste sociale grupper i byerne og på landet; forarmelsen må til sidst være blevet så stor, at det ikke længere har givet mening at opretholde et beskatningskrav overfor dem, og heri skal den vigtigste årsag til ekstraskattens ophævelse uden tvivl findes³¹. Året efter, 1813, ophævedes tillige folke- og indersteskatte, og dermed ophørte beskatningen af de nederste sociale grupper på landet næsten helt; kun de husmænd, som havde lidt hartkornsansat jord, var herefter underlagt en fast beskatning.

Ophævelsen af de forskellige personskatter betød en indskrænkelse af godsejernes administrative rolle, og med selvejets udbredelse forsvandt de sidste rester af den private gods-ejeradministration; overgangen til selveje medførte nemlig en overgang til offentlig administration, bortset fra de få tilbageværende kronbønder, for hvem dette hele tiden havde været tilfældet.

Skattebyrderne

I gennemgangen af skattesystemet har kun de vigtigste skattetyper været nævnt, og i omstående tabel 1 er der derfor anført samtlige skattetyper, som vedkom fæstegårdene, og som indgår i beregningerne³².

Foruden de i tabellen nævnte skatter udskrevedes der 1660–62 to kvægskatter, der sammen med en større underholdsordning for hæren fungerede som erstatning for hartkornsbeskatningen, indtil denne kunne træde i kraft 1/8 1662; det er derfor rimeligt først at opgøre skattebyrderne fra og med 1663. Eftersom betalingen af den nye jordskat af 1802 først begyndte i de efterfølgende år, kommer den egentlige undersøgelsesperiode således til at omfatte årene 1663–1802.

Ved opgørelsen af denne periodes skattebyrder er der forbundet en del vanskeligheder med at vurdere naturalieydelseernes værdi, og frem for alt kræver kornydelseerne omfattende beregninger, idet ydelserne af fourage, okser og flæsk kun forekom få gange³³. Kornskatterne, der udskrevedes hvert år, bestod af rug, byg og havre i forskelligt forhold, men som hel eller delvis erstatning for kornet kunne der også forekomme pengeydelse, og endelig forekom der pengegodtgørelser i forbindelse med korn for betaling. Foruden disse årlige variationer optrådte der tillige variationer fra egn til egn i kornskatternes sammensætning, og på Lolland, Falster og Møn pålagdes der endda ydelser af ærter som en del af kornskatten.

Værdien af korn og ærter kan opgøres ud fra hvert års kapitelstakster, og da disse varierede lokalt ligesom kornskattens sammensætning, er det hensigtsmæssigt med en beregning af hvert områdes kornskat efter lokal kapitelstakst, idet kornskattens gennemsnit-

30. Regeringen havde i december 1766 anmodet om forslag til nye skatteobjekter i stedet for ekstraskatten, jvf. Løgstrup, anf. disputats s. 70f; det nye matrikelforsøg skal vel ses i sammenhæng hermed.

31. Jvf. Ole Feldbæk, anmeldelse af Løgstrups disputats, i: Historisk Tidsskrift 83, 1983, s. 282 og 290.

32. Formueskatter er dog ikke medtaget; disse forekom kun få gange og var uden større betydning for fæstegårdmændene, jvf. anf. speciale s. 48f.

33. Fouragehø og -halm, samt okser og flæsk, vil blive vurderet ud fra de officielle takster, som fastsættes med henblik på frivillig eller tvungen pengeafløsning, jvf. anf. speciale s. 32f.

Tabel 1: Skattetyper vedrørende fæstegårdene 1660–1802.

Ligningsgrundlag og type	Tidsmæssig udbredelse og størrelse
Hartkornsskatter:	Beløb årligt pr. tønde hartkorn.
Matrikelskat	1662–1813; varierende beløb til 1686, fra 1687 144 skilling.
Sognerytterhold	1686–1813; 12 sk. 1686–89, 24 sk. 1689–1813.
Soldaterhold	1680–1685; 32 sk.
Marchpenge	1707–1709, 1723–30, 1791–1818; varierende beløb, 2–9 sk.
Munderingskammerpenge	1785–1813; 1 sk.
Belønningspenge	1790–1813; 16 sk.
Krigsstyr	1710–1721; varierende beløb, 32–64 sk.
Prinsessestyr	1664, 1668, 1670, 1680, 1749; 16 eller 24 sk.
Ordinær kornskat	1662–1813; varierende, fra 1791 pengeskat, som indtil 1803 var på 116 sk.
Korn for betaling	1711, 1743, 1761, 1764, 1767 1771, 1773, 1788, 1795, 1800; varierende.
Fourageskat	1675–79, 1710, 1743; varierende, tildels i penge.
Fouragepengeskat	1713–1720, 1784–1806; varierende, 6–28 sk.
Okse- og flæskeskat	1666–1813; delvis afløselig med penge, fra 1672 pengeskat på 4½ sk., fra 1683 12 sk.
Andre skatter	1682–83, 1699, 1704, 1716, 1757, 1784, 1788, 1799; varierende pengeskatter.
Personskatter:	Beløb pr. person.
Folkeskat	1671–1813; tjenestefolk og børn over 15 år, 32 sk. årligt for mænd, 16 sk. for kvinder.
Kopskat	1678–1713; udskrevet 15 gange for tjenestefolk og børn over 10 eller 15 år, 12–192 sk. hver gang. 1678–1699; udskrevet 13 gange for gårdmænd og deres koner, 24 eller 48 sk. hver gang.
Ekstraskat	1762–1812; 96 sk. årligt for alle over 12 år, fra 1764 over 16 år.
Saltskat	1768–1770; 8 sk. årligt for alle over 16 år.
Belønningspenge	1791–1803; 32 sk. årligt for 20–36 årige mandlige tjenestefolk.
Kvægskat:	1677–1687; udskrevet 7 gange; varierende.
Ildstedskat:	1677–1692; udskrevet 7 gange; 32 sk. pr. ildsted hver gang.
Lønskat:	1710; ⅓ af tjenestefolks og børns årsløn.

lige størrelse derved kan vurderes på et så bredt grundlag som muligt. En sådan opgørelse af værdien af de samlede naturalie- og pengeydelse i forbindelse med kornskatten er foretaget i omstående tabel 2³⁴.

Af tabellen fremgår det, at kornskatten kunne udvise store lokale forskelle, og særlig tydeligt er dette ved sammenligning af Sjælland med Lolland, repræsenterende henholdsvis de højeste og de laveste kornskatter. Forskellene skyldes ikke så meget en mængdemæssig ulige fordeling, men derimod lokale prisforskelle; Lolland havde således nogle af

Danmarks laveste kapitelstakster, og Sjælland Danmarks højeste³⁵. De lokale prisforskelle udlignedes dog noget henimod slutningen af perioden, hvilket bevirker mere ensartede kornskatter, og hertil kommer, at den ordinære kornskat i 1791 omdannedes til en ren pengeskat, der ligesom de øvrige pengeskatter udskrevedes med et ens beløb overalt. På grundlag af de lokale kornskatter er der i tabellen opstillet anslåede gennemsnit for hele landet, og disse formodentlig repræsentative beløb vil indgå i de videre beregninger.

Sammenlægges kornskatten med de øvrige

34. Havre ydet i forbindelse med fourage indgår i opgørelsen af kornskatternes værdi; det drejer sig om havre til en værdi af ca. ½ rigsdaler, ydet i 1670'erne, jvf. anf. speciale s. 108.

35. Falbe-Hansen, i *Statistiske Meddelelser* 4: 15, s. 120.

Tabel 2: Kornskatternes værdi pr. tønde hartkorn 1663–1802. Skilling i alt for de anførte perioder.

Periode	Skatteområde										
	Jyl. I	Jyl. II	Jyl. III	Jyl. IV	Jyl. V	Jyl. VI	Fyn	Sj. I	Sj. II	Lolland	Danmark
1663–69	57	51	51	51	52	55	59	71	71	–	55
1670–79	334	299	311	292	295	297	302	439	439	–	325
1680–89	386	388	391	371	351	365	359	468	468	–	380
1690–99	864	835	804	771	730	723	793	940	940	626	775
1700–09	737	765	723	733	698	718	691	805	805	580	705
1710–19	1198	1331	1219	1148	1190	1178	1155	1529	1529	1013	1225
1720–29	1155	1186	1128	1134	1130	1124	1175	1201	1201	1091	1150
1730–39	701	713	677	679	688	688	661	747	751	585	680
1740–49	953	1012	895	913	892	898	909	966	948	779	900
1750–59	775	820	760	762	736	749	787	919	914	741	790
1760–69	888	905	884	878	778	792	827	843	842	825	835
1770–79	1043	1001	1006	1007	894	930	980	1023	995	967	975
1780–89	1273	1240	1246	1264	1117	1207	1189	1374	1310	1159	1220
1790–99	1086	1098	1091	1099	1091	1101	1085	1122	1108	1097	1100
1800–02	422	415	390	401	408	415	435	398	406	425	415

Anm.: Kapitelstakster findes for både grå og hvide ærter; sidstnævnte er benyttet ved vurderingen af ærteydeler. En del lollandske takster fra før 1687 mangler; Lolland 1663–89 er derfor ikke medtaget. Iøvrigt er benyttet Falbe-Hansens udgave af kapitelstakster i Statistiske Meddelelser, 4 rk., bd. 15, 1904; for ærternes vedkommende er der desuden suppleret med takstplysninger i Rtk. 312.1909, Rigsarkivet. På grund af mangelfulde takster og lejlighedsvis skattefrihed mod underhold af rytteriet er Falster og Møn udeladt. De anvendte skatteområder og kapitelstakster omfatter: Jylland I, Kolding, Stjernholm, Kalø og Havreballe-gård amter; vurderet efter Århus stifts kapitelstakster. Jylland II, Skanderborg, Åkær, Dronningborg, Silkeborg og Mariager amter; Viborg stifts takster. Jylland III, Ålborg, Åstrup, Børglum, Sejlstrup, Hald og Skive amter; Åstrup-Børglum-Sejlstrup amters takster. Jylland IV, Dueholm, Ørum og Vestervig amter; samme amters takster. Jylland V, Ribe amt; samme amts takster. Jylland VI, Lundenæs og Bøvling amter; samme amters takster. Fyn, Fyns Stifts takster. Sjælland I, Frederiksborg, Kronborg og Roskilde amter; Sjællands stifts takster. Sjælland II, øvrige sjællandske amter; Sjællands stifts takster. Lolland, Ålholm amts takster. Kapitelstakstområderne er således ikke overalt sammenfaldende med kornskatteområderne, og taksterne for Halsted amt (Vestlolland) og Kolding amt er derfor ikke benyttet. Endvidere er taksterne for Nykøbing amt (Falster) ikke benyttet. Kornskatterne kunne iøvrigt i perioder være ens for flere skatteområder, og i få tilfælde optræder der variationer indenfor det samme skatteområde (ikke medtaget i tabellen), men ellers dækker den her anvendte områdeinddeling samme inddeling som i skattebrevene.

hartkornsskatter, fås størrelsen af den totale hartkornsskatning³⁶, men for at kunne sammenholde hartkornsskatterne med skatter udskrevet på andre ligningsgrundlag, er det nødvendigt at omregne alle skatterne til et bestemt beløb pr. gård; af hensyn til repræsentativiteten tages der udgangspunkt i en gård

af gennemsnitsstørrelse. Da såvel hartkornsmængden som gårdantallet var relativt konstant, bortset fra et fald i hartkornsmængden ved overgangen fra landgilde- til landmålingsmatriklen, kan en bondegård ansættes til gennemsnitlig 7 tønder hartkorn 1663–1687, og 5½ tønder hartkorn 1688–1802³⁷, idet 1/1

36. De øvrige hartkornsskatter udgjorde for de 15 perioder 1663–1802 hhv. 705, 1423, 1500, 1912, 1840, 2382, 1902, 1802, 1820, 1836, 1800, 1800, 1915, 2181 og 690 skilling pr. tønde hartkorn.

37. Jvf. anf. speciale s. 101. I tallet for perioden 1663–87 er oldenskovhartkorn medregnet, da det var af relativ stor betydning og beskattedes næsten lige så højt som det almindelige ager- og enghartkorn, hvis skatter der er taget udgangspunkt i ved beregningerne. Efter 1688 er oldenskovhartkornet ikke medregnet, da det var af mindre betydning og beskattedes ret lavt.

1688 sættes som skæringsdato mellem de to matrikler³⁸.

Tilsvarende gennemsnitsbetragtninger for de øvrige skatter er det kun overkommeligt at gennemføre for udvalgte lokaliteter, som kan være mere eller mindre repræsentative. For kvægskatternes vedkommende foreligger der dog en større undersøgelse, som på grundlag af bevarede skattelister har opgjort gårdmændenes kvæghold i forskellige egne af landet³⁹. Ved hjælp af skattebrevens takster er det derfor relativt enkelt at danne sig et billede af kvægskatternes størrelse⁴⁰. Større undersøgelser af ildstedskatterne foreligger ikke, men en gennemgang af udvalgte skattelister peger i retning af gennemsnitlig 1½ ildsted pr. gård⁴¹.

Ved personskatterne rejser der sig spørgsmålet om tjenestefolks mulighed for at overvælte deres personskatter på husbond, gennem hvem betalingen skete. Spørgsmålet hænger nært sammen med lønforholdene på grund af husbonds ret til at afkorte skatterne i lønnen, men det undersøgte materiale giver intet svar på, hvordan forholdene var i praksis. Personskatterne vil derfor blive opgjort på to måder: 1. Skattebeløbet for en fæstegårdmand og hans kone, samt for en karl og en pige. 2. Skattebeløbet for fæstegårdmand og kone uden tjenestefolk, herunder heller ikke større børn; sidstnævnte beskattedes stort set som tjenestefolk. Ved denne fremgangsmåde tages der ganske vist ikke hensyn til et ændret

antal tjenestefolk i løbet af perioden, men to tjenestefolk pr. gård svarer meget godt til forholdene i sidste del af perioden, hvor tjenestefolkenes skatter samtidig var af størst betydning⁴². Foruden personskatter vil der i tjenestefolkenes skattebeløb iøvrigt også indgå en i 1710 udskrevet lønskat⁴².

De samlede skattebyrder for en fæstegård af gennemsnitsstørrelse kan nu opgøres, målt såvel nominelt som i indekstal ud fra kapiteltaksterne på rug, byg og havre. Resultatet fremgår af omstående tabel 3⁴⁴. Som det ses, er fæstegårdenes nominelle skattebyrde lidt højere, når tjenestefolks skatter medregnes, men målt over tid er tendensen ens. Den nominelle skattebyrde, som i 1660'erne var på ca. 8 rigsdaler årligt, steg til over det dobbelte i årene frem til det andet tiår af 1700-tallet, tiden under Store nordiske Krig; også den indeksberegneede skattebyrde nåede et maksimum på dette tidspunkt. Efter krigen faldt den nominelle skattebyrde, og et minimum nåedes med lavkonjunkturen i 1730'erne, hvorefter en generel stigning satte ind. Den indeksberegneede skattebyrde var derimod generelt faldende gennem hele perioden efter krigen 1709–20, og faldet var så markant, at skattebyrderne ved begyndelsen af 1800-tallet var nået ned på omtrent samme niveau som i 1660'erne, uanset hvilken kornsort beregningerne foretages ud fra. Skattebyrden fulgte tydeligvis ikke med inflationen under den højkonjunktur, som satte ind efter 1730'erne, og

38. Hartkornsskatterne udgjorde 1680–87 ca. 1438 skilling pr. tønne hartkorn, heraf kornskat ca. 275 skilling; for 1688–89 var tallene hhv. 442 og 105 skilling.

39. Gunnar Olsen: »Studier i præstemandtallerne 1677–1687«, i: Fortid og Nutid 13, 1940, s. 157–190.

40. Kvægskatterne i 1670'erne kan ansættes til gennemsnitlig 200 skilling pr. gård, og i 1680'erne til 400 skilling; anf. speciale s. 46f.

41. Ildstedskatterne kan således ansættes til 48 skilling pr. gård i 1670'erne, 144 skilling i 1680'erne, og det samme i 1690'erne.

42. Ved folketællingen 1787 var der antageligvis i gennemsnit 2,3 tjenestefolk og børn over 16 år pr. gård; i 1801 var tallet 2,4. Beregnet på grundlag af H. C. Johansen: »Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede«, Odense 1975, tabel 10.2–3, 10.7–8 og 10.12–13, s. 146–155. Personskatten for en karl og en pige udgjorde iøvrigt for de 15 perioder 1663–1802 hhv. 0, 456, 888, 884, 492, 624, 480, 480, 480, 480, 1896, 2416, 2400, 2672 og 816 skilling, mens personskatten for fæstegårdmand og kone udgjorde hhv. 0, 96, 672, 336, 48, 0, 0, 0, 0, 1416, 1936, 1920, 1920 og 576 skilling.

43. Lønskatten kan ansættes til gennemsnitlig 100 skilling for en karl og 30 skilling for en pige; anf. speciale s. 50.

44. Skatterne er medregnet til det år, hvor de skulle betales; dog er den ordinære kornskat indtil dens omdannelse til en ren pengeskat i 1791 medregnet til udskrivningsåret.

Tabel 3: Skattebyrderne for en gennemsnitsfæstegård 1663–1802.

Periode	Nominel skat. Rigsdaler årligt pr. gård:			Gennemsnit af kapitelstaksterne for Jylland, Fyn og Sjælland. Skilling pr. tønde:			Indeksberegnet skat.					
	Med/uden tjeneste- folk	Heraf korn- værdi		Rug	Byg	Havre	Gård med tjeneste- folk: Beregnet ud fra			Gård uden tjeneste- folk: Beregnet ud fra		
				Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre	Rug	Byg	Havre
1663–69	7,9	7,9	0,6	127,3	108,1	56,1	100	100	100	100	100	100
1670–79	13,6	13,1	2,4	137,5	105,0	56,4	159	177	171	154	171	165
1680–89	15,2	14,3	2,6	132,0	100,7	52,6	186	207	205	175	194	193
1690–99	16,8	15,9	4,4	194,3	133,3	74,0	139	172	161	132	163	153
1700–09	15,1	14,6	3,2	176,5	119,4	63,2	138	173	170	133	167	164
1710–19	21,5	20,7	6,7	182,1	129,6	74,9	190	227	204	183	219	196
1720–29	18,0	17,5	1,9	175,2	120,5	72,9	166	204	175	161	199	170
1730–39	14,7	14,2	2,2	144,2	101,5	60,1	164	198	174	159	191	168
1740–49	16,1	15,6	4,2	198,6	135,5	84,1	131	163	136	127	158	132
1750–59	15,5	15,0	4,0	180,7	132,0	83,0	138	161	133	134	155	128
1760–69	18,5	16,6	2,8	231,7	155,0	97,4	129	163	135	115	147	121
1770–79	20,4	17,9	5,4	255,6	161,2	103,4	129	173	140	113	152	123
1780–89	22,5	20,0	6,8	317,7	220,2	143,2	114	140	112	101	124	99
1790–99	23,6	20,8	1,3	313,5	204,7	139,0	121	158	121	107	139	106
1800–02	25,9	23,1	5,2	564,0	313,9	181,6	74	113	101	66	101	90

det var derfor ikke så mærkeligt, at regeringen i 1802 til sidst måtte tage fat på en ændring af skattesystemet⁴⁵.

En række bemærkninger skal dog knyttes til tabellens tal. Værdien af kornydelse er således muligvis ansat lidt for lavt, dels på grund af et større topmål ved skattekorn end ved kapitelstakstkornet, og dels på grund af kapitalstaksternes ændrede forhold til markedspriserne i tiden efter 1760; endvidere kan der peges på forhold som transportomkostninger, kornkvalitet og lokale prisforhold som værende af betydning for værdiansættelsen. Værdien af kornydelse er derfor anført særskilt i tabellen. En betragtning af disse tal viser imidlertid, at kun en usandsynlig stor undervurdering af kornværdien kan vende udviklingen i de indeksberegnede skattebyr-

der; hertil kommer, at det ændrede forhold mellem kapitelstakster og markedspriser efter 1760 bevirker en undervurdering af inflationen ved indeksberegningerne, og dermed understreges billedet af en reelt faldende skattebyrde efter 1720 yderligere⁴⁷.

Et andet diskutabelt punkt angår fæstegårdmændenes mulighed for overhovedet at udnytte de høje landbrugspriser under højkonjunkturen. Var fæstegårdmændene gælds-bundne til en godsejerstyret naturalieøkonomi, afsondret fra købstædernes markeds-mekanismer og pengereationer? Muligvis forsøgte nogle godsejere at skabe en sådan tilstand, men det krævede et større opsyn, hvis godsejerne under påberåbelse af ubetalte skatter og afgifter skulle forhindre en gårdmand i at sælge til anden side⁴⁷. Desuden har

45. Samme faldende tendens i den indeksberegnede skattebyrde gør sig iøvrigt også gældende for selvejer-gårdmænd; nominelt lå disses skatter dog noget over fæstegårdmændenes, omkring 1750 således ca. 3–4 rigsdaler, og omkring 1800 1–2 rigsdaler.

46. En beregning af hver landsdels skatter ud fra lokale kapitelstakster viser iøvrigt overalt et fald i den indeksberegnede skattebyrde efter 1720, og tendensen synes ikke at ændres, selv om lokale skatter, militære byrder og fourage for betaling medregnes.

47. Jvf. Løgstrup, anf. disputats s. 203f. Løgstrup mener iøvrigt ikke, at gårdmændene fik del i konjunkturgevinsterne, blandt andet fordi de ofte betalte en del af godsejernes pengetilgodehavender med naturalier. Men hun har ikke påvist, at afregningspriserne ved disse salgstransaktioner sakkede bagud i forhold til de stigende markedspriser.

den godsejertype vel også eksisteret, som helst så sig fritaget for større administrative byrder, og som i stedet satsede på velstillede og selvfungerende gårdmænd med interesse i at betale højere fæsteafgifter for en mindre grad af administrativ indgriben. At fæstegårdmændene generelt var uden kontakt med penge- og markedsøkonomien synes i hvert fald overdrevent. De få bevarede regnskabsbøger fra købmænd tyder ganske vist ikke på nogen større kontoført omsætning til dem⁴⁸, men dette betyder næppe, at købmændene har været uden betydning; i det mindste var de ved deres blotte tilstedeværelse en mulig opkøber, som gårdmændene kunne spille ud mod utålelige godsejere. Endelig må der også peges på de ugentlige torvedage, hvor gårdmændene solgte af deres produkter direkte til købstædernes indbyggere. De fleste gårdmænd må derfor have nydt godt af prisstigningerne, og det i et sådant omfang, at der reelt har været tale om et fald i skattebyrden i tiden efter 1720.

Den traditionelle opfattelse af en stigende skattebyrde for fæstegårdmændene i tiden frem til slutningen af 1700-tallet må på denne baggrund siges at være misvisende; opfattelsen har kun gyldighed ud fra en rent nominel betragtning af skattebyrderne. Faldet i den reelle skattebyrde understreges yderligere af de omfattende nyopdyrkinger, som fandt sted gennem 1700-tallet, og som holdtes udenfor beskatningen. Matrikuleringen 1768–72 blev således aldrig til andet end et forsøg, og med opgivelsen af en ny matrikel fortsatte den ekstraskat, som i høj grad ramte

landarbejderne. Skatteforholdene viser dermed, at taberne i 1700-tallet var landarbejderne, mens gårdmændene derimod oplevede en velstandsstigning i løbet af århundredet.

Landboreformerne mister på denne baggrund deres betydning som vendepunktet i den socio-økonomiske udvikling, og reformerne må derfor ses i et andet lys. Således må det være vigtigt at inddrage statsmagtens udvikling i 1700-tallet, hvor overgangen fra domænestat til skattestat netop fuldførtes. Med domænestatens afvikling blev staten mindre tilbøjelig til at agere som godsejer, og med skattestatens vækst fremkom en stærk statsmagt, der kunne overtage godsejernes beskyttelsesfunktion overfor gårdmændene, en funktion, som indgik i fæstesystemets oprindelige grundlag. Samtidig optrådte gårdmændene i stigende grad som en økonomisk magtfaktor, og sammenholdt med udviklingen i byerne opstod der en situation med nye politiske muligheder. Gårdmændenes interesse i driftsforbedringer og frigørelse fra gods-ejerne skabte et pres for at få en politisk-juridisk sanktion heraf i form af en reformlovgivning, og støttet heri af liberale kredse i byerne blev den påstand belejlig, at gårdmændene forarmedes og undertrykkedes i uhørt grad under det gamle system. Reformlovgivningen blev da en realitet, og dens gennemførelse markerer dermed snarere en politisk-juridisk tilpasning til de eksisterende forhold i stat og samfund, end et radikalt brud med en påstået socio-økonomisk nedgang for gårdmændene.

48. Sigurd Jensen: »Fra patriarkalisme til pengeøkonomi«, Kbh. 1950 s. 151ff.